

Vårt behov av språkvård

BO BERGMAN

Den mest ordmedvetne av moderna svenska diktare, Harry Martinson, skrev en gång: »Språket är hav, det är skepp.» Och som språkanvändare är vi, var och en, droppar i det väldiga språkhavet. Språket är det grundläggande redskapet för många olika sorters kommunikation. Det är bland mycket annat ett njutningsmedel och ett maktmedel. Språket är människans viktigaste och sinnrikaste skapelse – och därför vågar jag bli lite högtidlig, patetisk, och dra till med uppmaningen: VÅRDA, VÄRNA och VÖRDA språket. Sen är det en annan femma hur allt det där ska gå till. Om det har både de lärde och de olärde tvistat ända sedan antikens dagar. Jag har inget universalmedel. Språket är, som jag sade, också ett maktmedel. Det är väl förklaringen till att ord som *förfall*, *förlappning* och *fördumning* ofta har hörts och setts i diskussioner om språkbruk och språkriktighet, och då och då har det rentav brutit ut moralpanik: Vart bär det hän? Förändringar i språkbruket kan ge folk rejäla adrenalinkickar.

Vi har i huvudsak ett rikt, varierat och fullfjädrat språk som det bara gäller att använda och försvara. Det är fint arvegods, det är något som är värt att bevara och berika. Konstigt nog finns det de som påstår att vårt språk är ordfattigt och skämmigt.

De senaste femtio åren har språket blivit: kortare (meningslängden); informellare, enklare, ledigare, intimare; internationellare eller snarare mer engelskpåverkat.

Men hela det svenska språksamhället har också blivit lite krångligare: det är inte längre ett språk, det är flera. Fler språksituationer, fler konkurrerande normsystem, fler framställningsformer att hålla reda på än någonsin förr. Sverige är mångspråkigt: 150–200 modersmål mot i stort sett ett enda för 50–60 år sedan. Ungefär en miljon av alla svenskar har ett annat modersmål än svenska. Och här kommer jag in på en viktig språkpolitisk uppgift: vi måste kämpa för att alla ska ha rätt till sitt modersmål och rätt till att lära sig det gemensamma, samhällsberande språket, svenska. Utan det klarar man sig inte i det moderna samhället.

Man riskerar utanförskap, och i en demokratisk stat måste det finnas ett gemensamt språk som alla har jämlik tillgång till.

Anglifieringen eller internationaliseringen pågår i stigande utsträckning. Men engelskans inflytande – 0,5–1 procent – på ordförrådet är rätt ointressant och ofarligt, – rent av nyttigt: fler uttrycksresurser. Det är bra att blanda svenskt och utländskt. Rent allmänt hjälper de främmande orden till att bygga upp ett internationellt och funktionellt ordförråd. Det är viktigt att komma ihåg att de flesta orden i vårt språk är inlånade. Den store skalden Esaias Tegnér talade om svenskan som »ärans och hjältarnas språk», men orden är inlånade från tyska, utom *och*, vars stavning dock är påverkad av tyska. Fast det övervägande flertalet av de tusen vanligaste orden är arvtagna från medeltiden.

De flesta inlånen från det dominerande språket, engelska, kan knappast hota svenskans framtida existens. Däremot är det viktigt att vi inte låter engelskan ta över hela språkområden, så att svenskan slås ut. Vi får se upp med vad språkvårdarna kallar »domänförlust». I den högre utbildningen och i stora delar av näringslivet är engelska redan det viktigaste arbetsspråket, men svenskan måste förbli komplett och samhällsbärande och ska kunna användas på alla verksamhetsområden.

För någon tid sedan läste jag en notis att bara var fjortonde avhandling vid svenska universitet och högskolor skrivs på svenska. För något år sedan publicerades 2737 nya avhandlingar – hur många av dem var skrivna på svenska, tror ni? Jo: 195. Nästan alla övriga var skrivna på engelska, och akademiledamoten Horace Engdahl skrev i *Universitetsläraren* att de svenska forskarnas övergång till »kraftlös och fattig kvasiengelska» kan vara en förklaring till att svensk forskning i samhällsvetenskap och humaniora har fått mindre inflytande internationellt. Han gav också följande kommentar: »Mitt eget språk är det dagsljus i vilket tingen framträder. Främmande språk är som små ficklampor med vilka man trevar sig fram i tunnlar.» Språkvården måste arbeta för svenskans fortbestånd och främja dess utveckling.

Man har också noterat en visualisering: vi har fått mer ett språk för ögat. Texten ska mer vara ett synintryck. Allt mer information förmedlas med bilder, symboler och text som specialbearbetats med hjälp av punktningar och mellanrubriker, även i offentliga utredningar. Numera talas det rentav ofta om *text appeal*.

I anslutning till det här och det så kallade informationssamhället har det också ställts växande krav på tal- och skrivkunnighet. Men skriften har förlorat en del av sin tidigare exklusiva prestige; talet får större betydelse. Det dominerar ju

i radio och tv. Och även vid utvecklingssamtal, anställningsintervjuer, planeringsmöten, projektpresentationer i arbetslivet. Den enskildes chanser har till stor del blivit beroende av språkfärdigheten både vid jobbsökning och i själva arbetet.

På samma gång har språket också blivit skriftligare. Kraven på situationsanpassad skrivförmåga har ökat kraftigt. Vi ser alltså att det i språkets värld ofta finns korsande utvecklingslinjer.

Här vill jag också påminna om intimiseringen av det offentliga språket: tilltalet har blivit mjukare, med en ibland ohejdad spontanitet i den offentliga kommunikationen i tv och radio. Till följd av urbanisering, jämlikhetstänkande och demokratisering har språket blivit informellare, mjukare, ledigare och språkriktighetsnormerna ändrats. Vi har också upplevt en stilartsförskjutning. Man kan lätt konstatera att meningslängden har minskat, men delvis har man fått ner den genom att använda fler långa, informationsladdade ord.

När jag började i tidningsvärlden i slutet av 1950-talet var språket mycket stelare och mer reglerat. Sedan har det som bekant blivit mer öppet och vardagligt. Du-tilltalet ökade och började uppträda till och med i myndigheternas språk. På ett område kan man lugnt säga att det är bättre nu än förr: myndighets- och kanslispråket. Redan 1986 infördes i 7. paragrafen i förvaltningslagen följande formulering: »Myndigheten skall sträva efter att uttrycka sig lättbegripligt.» Detta ska förhoppningsvis med tiden öka medborgarnas möjligheter att få insyn i vad myndigheterna gör och att begripa deras beslut. Den moderna språkvården hos myndigheterna handlar om ett systematiskt förändrings- och utvecklingsarbete. Ett tidsenligt språk och en läsarvänlig uppläggning är i grunden en demokratifråga.

Det ligger här nära till hands att gå över till det krångliga och svårbegripliga språket i EU-handlingarna. Det är något som skadar tilltron till unionen, anser svenska språkvårdare och språkvetare. »Ett klart och tydligt språk är oundgängligt för att skapa en öppnare gemenskap» skrev lyckligtvis en EU-kommitté, Ekonomiska och sociala kommittén. Men EU har långan väg att gå till klarspråk!

Alla har blivit varse att vi har fått nya spännande, och kanske ibland lite skrämmande, språkarter i samband med den nya tekniken och den digitala revolutionen: internet, mobiltelefoner, e-post, sms, Facebook, Twitter och så vidare. Detta har öppnat för skrivande under typiska talspråksförutsättningar, med ett snabbt, oplanerat och flyktigt skriftspråk som resultat. Datoriseringen skjuter på andra förändringar och förstärker alla de andra tendenserna.

Dock tror jag att man lugnt kan säga att vårt språk är säkert varken bättre eller sämre nu än för 50 eller 100 år sedan – bara annorlunda, därför att de samhälleliga, sociala, tekniska, politiska och kulturella förhållandena växlar och på många sätt påverkar språkbruket. I vissa avseenden är språket förstås mycket annorlunda med tanke på de väldiga samhälleliga omvälvningar som har inträffat. Och språket är alltid intimt sammanvävt med allt som händer människan och vad hon tar sig för.

Låt mig påminna om vad den franske författaren Victor Hugo en gång sade: »Les langues sont comme la mer – elles oscillent sans cesse.» (Språken är som havet – i ständig rörelse.) Till språkvårdarnas favoritord hör »oavlatlig förändring» och »ständig utveckling». Och så är det: språket har alltid förändrats, det förändras just nu och det kommer att förändras i framtiden. Språkutvecklingen pågår hela tiden, men behovet av trygghet och ordning och förmågan att göra sig förstådd gör att språkutvecklingen inte tillåts skena vilt. Människor har naturligtvis rätt att känna igen sig i sitt språk.

I grunden har svenskan inte förändrats nämnvärt, om man ser till språkliga strukturer och språkssystem – de är sega och stabila. I allt väsentligt är svenskans grammatik för femtio år sedan identisk med svenskans grammatik av idag. Men i ordförrådet märks språkförändringarna. Nya behov och nya företeelser kräver nya ord, men fullt brukbara och praktiska ord och konstruktioner kan plötsligt drabbas av undergång utan egentlig förklaring. De bara blir omoderna och därmed oanvändbara för allt fler. Ibland kan man lätt se orsaken till försvinnandet: ibland handlar det om minsta motståndets lag, ibland anpassning till ett mönster i språket, ibland behovet av variation och förnyelse, ibland status och prestige.

Om jag ska säga några ord om svenskan i framtiden, om 50 eller 100 år, kan man spå att svenskan då kommer att ha mer rak ordföljd: *Idag jag går på bio*. Färre småord såsom prepositioner: *Jag ligger sängen* (utan *i* eller *på*). Den besynnerliga grava accenten kan försvinna: *anden; tomten, stegen* får alla bara en tongång, akut accent. Mer huvudsatsordföljd kan det bli i bisats: *Man undrar hur ska det gå*. Troligen kommer *hans/hennes/deras* att alltmer tränga ut *sin*. Adjektiven kompareras mer med *mer/mest*.

Språkliga förändringar är lika naturliga och normala som andra förändringar runt omkring oss. Min erfarenhet är att man inte tillräckligt ofta kan upprepa den grundläggande sanningen att språkförändringar är oundvikliga och i regel helt ofarliga. Medveten ordmanipulation är något annat, och då tänker jag främst på diverse ordmanipulationer: man ersätter negativt laddade ord med

neutrala eller positivt laddade: *efterfrågestyrd hyra* – marknadshyra; *friställa* – avskeda, sparka; *föryngringsyta* – kalhygge; *trängselavgift* – biltullar. Här ligger det ofta propagandatekniska beräkningar bakom, liksom i all krigsretorik, det som i USA kallas *war of words*.

Ordens betydelser ligger inte fast som tegelstenarna i ett hus, och något förbud mot betydelseförändringar kan aldrig införas. Inget levande språk låter sig låsas fast i en given form. Att förbjuda betydelseutvidgningar vore att försöka spärra vårt vanligaste sätt att skapa nya begrepp. Det skulle också minska språkets smidighet, uttrycksmöjligheter och livskraft.

Den gamla tron att ursprungsbetydelsen är den enda rätta är befängd och utgör ett märkligt försök att förbjuda eller reducera förändring i ordförrådet. Etymologin kan inte bestämma dagens språkbruk. Men ordens historia och alla betydelseutvecklingarna är spännande. Betänk att *idrott* »egentligen» betyder 'yrke, hantverk'; *usling* 'person som har det uselt ställt'; *rolig* 'lugn'; *karantän* '40-dagarsperiod'; *skola* 'ledighet'; *idiot* 'privatman'; *semester* 'halvårsperiod'; *klimax* 'stege'; *marskalk* 'hästdräng'; *ultrarapid* 'mycket snabb'. Och de tre olika spritsorterna whisky, eau-de-vie och akvavit borde vara samma sak: alla tre betyder nämligen 'livets vatten'.

Orden har en kärnbetydelse som de flesta språkbrukare är överens om. Utanför denna kärnbetydelse finns det mer eller mindre perifera användningar, och där kommer vi att dra gränserna på lite olika ställen, och vi kan till och med flytta gränserna en aning ibland. Gammal och ung vandrar därför omkring med delvis olika uppfattning om vad ord betyder och hur de kan användas. Bland ganska nya, mer eller mindre genomförda betydelseförändringar kan jag nämna: *björntjänst* 'stor, bra tjänst', *talträngd* 'som drar sig för att prata', *inte lägga fingrarna mellan* 'inte lägga sig i', *syndabock* 'syndare' och *patetisk* 'usel, dålig, kass'. I normalfallet kommer sådana här glidningar i ordens betydelse stegvis och omärkligt, och ibland kan det hända att två parter tolkar ett uttalande på helt olika sätt.

Språk är inte särskilt logiska, helt enkelt därför att de talas av människor som åtminstone till vardags inte är speciellt logiska. Och faktum är att det vimlar av uppseendeväckande tankefel. I språket är logik inte så viktigt som konventioner och psykologi. Tänk på att när vi tänder granen, är det ljusen eller belysningen vi tänder, inte själva granen; glaset rinner inte över, det gör innehållet; grönsaker är inte alltid gröna; tandborstglas är sällan gjorda av glas; askkoppar är aldrig koppar; »hon kommer säkert» är inte lika säkert som »hon kommer». (Exemplet är hämtade ur Lars Melins förträffliga bok *Vett och etikett i språket*.)

Tvetydigheterna i språket är så många att de aldrig kan rensas ut totalt. Ord har nästan alltid flera betydelser, och meningar ofta flera tolkningar. Det är god språkekonomi att låta ett ord få bära flera betydelser. Ett belysande exempel finns i Melins *Vett och etikett i språket*: »Har du nån växel på dig? Hon la in treans växel; Växeln var elektriskt uppvärmd. Mannen i växeln hade behaglig röst. Jag betalade med en växel. Här har rådjuren sin växel.» Språksituationen och sammanhanget avgör vilken betydelse *växel* ska ha.

Det är egentligen ett mirakel att språket fungerar så bra som det gör, att alla oskrivna överenskommelser om ords betydelser följs av språkbrukarna. Våra hjärnor är så fiffigt programmerade med grammatiska regler; vi är i själva verket sprängfyllda med språkliga regler.

Det självklara kravet är att vi måste ha en stabil skriftspråksnorm. Och en sådan lärs ju ut av skolan, där den viktigaste språkvården bedrivs. Men normen är inte sakrosankt och bör inte bli alltför prestigefylld. Den både kan och får ändras. Och det bryts mot den ständigt.

Språkvård är bland mycket annat att bemöda sig om tankereda och klarhet, och det man skriver ska vara läsbart, läsligt och läsvärt. Skribenter ska rent av känna ett tvång att förenkla och förtydliga och skriva levande och mänskligt. Svårbegriplighet är ett mycket större språkvårdsproblem än åtskilliga av de traditionella språkfel som folk brukar tröta om. De är ofta skenproblem. Jag brukade i det interna språkvårdsarbetet på Sydsvenskan understryka att begriplighetskravet åtminstone för medarbetare i en dagstidning är den kanske viktigaste språkvårdsfrågan. Därför förde jag ofta fram den här varianten av K-regeln: Skriv kort, skriv klart, skriv konkret! Man kan bygga ut den så här: Skriv så enkelt som möjligt, inte enklare! Därmed inte sagt att man inte får skriva elegant, finurligt och roligt. Det gäller vidare att alltid se saken utifrån läsarens perspektiv – man ska besitta ett gott mått kommunikativt empati. Självklar vardaglig språkvård för alla skribenter innebär att de ständigt brottas med uttrycksmedlen, dvs, funderar över ordval, meningsbyggnad och disposition, och på olika sätt håller sitt arbetsredskap, språket, i trim.

Man får inte tro att vi ska ägna oss åt språkvård därför att språket är sjukt – utan för att språket ska vara i väl användbart eller lämpligt skick i alla de situationer där det används på många olika sätt. Detta är rent egoistiskt också! Man ska kunna göra sin röst hörd utan att råka illa ut eller bli socialt utskämd.

Dagens språkvårdare vet att de kan rekommendera och råda men knappast påbjuda eller förbjuda något. De böjer sig gärna för språkliga fakta och betänker alla reglers relativa innebörd. Det är numera nästan alltid språkbrukarna som får

sista ordet. Att kämpa mot språkutvecklingen är som att kämpa mot tidvattnet. Gårdagens fel är ofta dagens etablerade språkbruk. Det som en gång var rätt kan upphöra att vara rätt – och det som var fel blir rätt.

I min egen språkvårdsverksamhet har också ingått att upplysa om att ordböcker och grammatiker är eller kan vara ofullständiga, bristfälliga och antikvade. Ja, rent av felaktiga. De är skrivna av människor – inte verbalinspirerade! Den som dagligen sysslar med ordböcker vet att man ofta hittar mer eller mindre lyckade definitioner och mer eller mindre aktuella beskrivningar av det levande språkbruket.

Allmänheten tror gärna att ordboken är en lagbok som man måste följa eller där sanningen avslöjas. Men det är sist och slutligen det allmänna bruket som bestämmer ordens betydelse – inte ordböckerna.

Ibland har jag framträtt som en S:t Göran mot språkriktighetsdraken och kallats »flumliberal geléklump». Man måste arbeta för tolerans, vidsynthet och respekt för andras språkbruk. »Ju mer man vet om språk och språkutveckling, desto mer tolerant blir man inför språklig variation», sade en gång en av våra främsta språkvårdare, Bertil Molde. Man bör bekämpa förtryck, fundamentalism och felfinneri i språkets värld. Det finns många hemmagjorda värdeskalor och mycket subjektivt tyckande – även om all språkvård är subjektiv; någon evig sanning om rätt och fel i språket finns inte.

Allt för många vill klanka på språket och tror att det är språkvård. De känner ett oemotståndligt behov att kritisera. Och vädra aggressioner. Och ge uttryck för sin rädsla för förändringar och nyheter. Eller visa sin makt. Den omvända proportionalitetens lag gäller fortfarande ibland: ju mindre viktigt något är, desto högljuddare diskussioner. Folk kan ägna timmar åt att diskutera stor eller liten begynnelsebokstav. Tyvärr diskuteras alltför sällan hur en berättelse läggs upp så att den blir begriplig för läsaren, hänger ihop och blir intressant.

Tolerans är något som annars värderas högt när det gäller sociala beteenden, men dessvärre är språk och språkbruk ett område där det fortfarande tycks vara tillåtet med översitteri och trakasserier. Många irriterar sig över alla upptänkliga språkliga beteenden – eller kanske snarare över dem som använder vissa ord och uttryckssätt. Hetsen mot ungdomsspråket och slang är ett bra exempel. Det finns de som använder språket som ett instrument för att skilja dem som kan från dem som inte kan.

Språket utsätts för många sociala attityder med negativa konsekvenser. Det är ett faktum att man kan råka illa ut om man inte behärskar de språkliga normerna, man kan få det svårare att göra sin röst hörd. Problemet är hur mycket

man ska hänsyn till det. Man måste våga lita på sitt språk, att det duger. Duger det egna språket, eller måste jag hela tiden ta hänsyn till uttalade eller outtalade normer? Så många som möjligt ska hålla i gång diskussionen om svenskan. Vi har en stor tillgång i den.

Och för att sluta som jag började: VÅRDA, VÄRNA och VÖRDA språket! och tänk på att börja med dig själv!

Föredraget hållet i Heimdall den 17 februari 2004.